

Kozma AHAČIČ | PREVAJANJE TERMINA *RATIO* PRI VARONU IN KVINTILIJANU

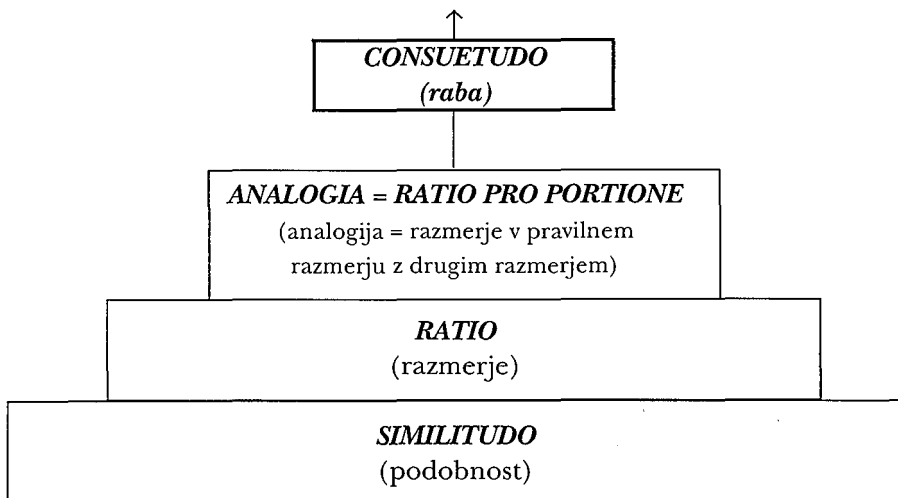
Termin (Lewandowski 1994: 1152-1153) je izraz, katerega pomen je enoznačno definiran. Vedno je v natančno opisanem razmerju z drugimi termini določene terminologije. Enopomenskost termina je, v nasprotju z običajnimi besedami, neodvisna od konteksta; lahko ga rabimo tudi izolirano. Ko postane beseda termin, zoži in specializira svoj (dotedanji) pomen – tako rekoč izstopi iz svojih dotedanjih semantičnih povezav. Dobi mo – če uporabimo izrazoslovje Umberta Eca – pomensko kastrirano besedo.

Težava pa nastopi, ko začnemo terminološko rabiti vsakdanjo besedo – v tem primeru latinsko besedo *ratio*. Stara in nova »beseda« sta (semiotično gledano) homonima – imata torej povsem druge semantične povezave in obstaja nevarnost, da bo, če ne bomo previdni, v besedilu prišlo do zmešnjave. En formativ bo v tem primeru tako rekoč služil kot beseda in kot termin dvema gospodarjema.

Prav to se je zgodilo z latinskim terminom *ratio*. *Ratio* kot beseda ima zelo bogato pomensko raven in je zato tudi nadvse prožna. Ta prožnost pa se je žal prenesla tudi v njegovo terminološko rabo, zaradi česar je prevod tega termina z eno samo besedo v slovenščini domala nemogoč. V referatu bom poskušal orisati prevajalske probleme, ki nastanejo z definiranjem in prevajanjem termina *ratio* v osmi, deveti in deseti knjigi dela *De lingua Latina* slovničarja Marka Terencija Varona in četrtem, petem ter predvsem šestem poglavju prve knjige *Institutio Oratoria* Marka Fabija Kvintilijana.

1. VARON

Varon je v rabi terminov zelo dosleden. Domala vsakega izmed važnejših terminov natančno definira in se te definicije vseskozi tudi drži. Tako definira naprimer vse izraze na katerih sloni njegovo opazovanje reda v jezika in bi jih lahko prikazali nekako takole:

Tako s prevajanjem termina *ratio* pri Varonu verjetno ne bi imeli nobenih težav, ko ne bi bil ravno del, ki ga definira izgubljen (ohranjen nam je konec poglavja o *ratio*: 10, 35-36). Zato moramo pomen rekonstruirati. Dejstvo, da gre pri tem za prevod grške besede λόγος, nam dela ne olajša.

Izraz *ratio* se v osmi, deveti in deseti knjigi pojavi 64-krat, od tega kar nekajkrat ni rabljen kot jezikoslovni termin, ampak ima enega od svojih siceršnjih pomenov.¹

Osnovni pomen Varonevega izraza *ratio* je 'razmerje'. Ta pomen je lepo viden tako iz ohranjenega besedila o *ratio* v deseti knjigi (10, 35-36), kakor tudi iz poglavja o *proportio / ratio pro portione* (10, 37-41).

¹ Vsi primeri rabe besede *ratio* v deseti knjigi so natančneje obdelani skozi besedilo. Naj navedem še nekaj zanimivejših primerov iz osme in devete knjige: 8, 6: *Qua enim ratione in uno vocabulo declinare didiceris, in infinito numero nominum uti possis.* 8, 72: *Item secundum illorum rationem debemus secundis syllabis longis Hectorem Nestorem / .../ 9, 9: /.../ sic, si quis in oratione in pronuntiando ita declinat verba ut dicat disparia, quod peccat redigere debemus ad ceterorum similitum verborum rationem.* 9, 15: */.../ idem barbatus qui ignorabunt verba quemadmodum oporteat dici non docebimus, ut sciant qua ratione conveniat dici?* 9, 16: */.../ verba /.../ quae leviter h<a>erent ac sine offensione commutari possunt statim ad rationem corrigi oportet /.../ 9, 17: Verba perperam dicta[m] apud antiquos aliquos propter poetas non modo nunc dicuntur recte, sed etiam quae ratione dicta sunt tum, nunc perperam dicuntur.* 9, 20: *Verbum quod novom et ratione introductum quo minus [ut] recipiamus, vitare non debemus.* 9, 58: *Quare in quibus rebus non subest similis natura aut usus, in his vocabulis huiusce modi ratio qu<a>eri non debet: ergo dicitur ut surdus vir, surda mulier, sic surdum theatrum, quod omnes tres ad auditum sunt comparatae.* 9, 71: */.../ quae tamen fere non discedunt ab ratione sine iusta causa /.../ 9, 96: Ex quo licet scire verborum ratione<m> constare, sed eos, qui trium temporum verba pronuntiare velint, <in>scienter id facere.* 9, 112: *Et quemadmodum is qui [cum] peccat in his verbis, ubi duobus modis dicuntur, non tollit rationem cum sequitur falsum, sic etiam in his <quae> non [in] duobus dicuntur, si quis aliter putat dici oportere atque oportet, non scientiam tollit orationis, sed suam inscientiam denudat.*

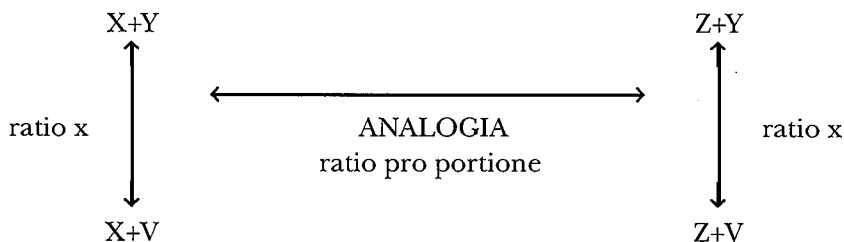
Ker definicija termina *ratio*, kot smo omenili, ni ohranjena, so nekateri prevajalci in teoretiki izraz razlagali kot analogija. Dokažimo najprej, da to ne drži, in pokažimo, da osnovni pomen besede *ratio* ne more biti nič drugega kot 'razmerje'.

Kot nam pojasni Varon (10, 37), je analogija razmerje *pro portione* (*ratio pro portione*), ki ga imenujejo Grki razmerje glede na λόγος (ἀνά λόγον). *Ratio* je izraz, ki obsega vsa razmerja v jeziku, med njimi **tudi** analogijo, ki je poseben tip *ratio*, in sicer *ratio pro portione* (razmerje v pravilnem razmerju z drugim razmerjem).

Da *ratio* ne more pomeniti analogija, vidimo tudi iz primerov kot so *ratio analogiae*, *dissimilis ratio* ali raba besed *ratio* in *analogia* kot protipomenk.²

Zdaj pa si pogledjmo, kako opiše Varon razmerje med razmerjem (*ratio*) in analogijo v deseti knjigi.

Imamo naprimer dve stvari, ki pripadata isti vrsti in sta, čeprav v določenih delih različni, v določenem razmerju (*ratio*). Ob tidve stvari postavimo dve drugi, ki imata isti λόγος, torej isto *ratio* (sta v istem razmerju). Vsaki izmed teh štirih besed rečemo *analogon*, razmerje vseh štirih pa imenujemo analogija.

² Oglejmo si primere malce podrobneje:

1. zveze kot *ratio analogiae* (pravilno razmerje 9, 33; 10, 54) kažejo, da obstaja tudi druga vrsta razmerja (*ratio*);
2. razmerje (*ratio*), ki izhaja iz podobnosti, se imenuje analogija (*analogia*), del, ki ne izhaja iz podobnosti, pa anomalija (*anomalía* 10, 1). Torej bi lahko govorili tudi o *ratio anomaliae*! Besede imajo lahko tudi nepravilno – nepodobno razmerje (*dissimilem rationem* 9, 84) do drugih besed:
3. v primeru iz devete knjige (9, 84) sta izraza *ratio* in *analogia* rabljena z ostro ločnico: čeprav nadeta imena števnikov (kot so *decies* za *decies centena milia*) niso v razmerju (*ratio*) z imeni ostalih števnikov, to ni v neskladju z analogijo (*analogia*), o kateri Varon piše na tem mestu: 9, 33: *Quare qui negant esse rationem analogiae, non vide<n>t naturam non solum orationis, sed etiam mundi.* 9, 84: *Dupondius, quod dissimilis est, ut debuit, dissimilem habet rationem.* 9, 88: *Ad hos tertium et quartum actum ab decies minores imposuerunt vocabula, neque ratione, sed tamen non contra est eam de qua scribimus analogiam.* 10, 1: *Cum ab his ratio quae ab similitudine oriretur vocaretur analogia, reliqua pars appellaretur anomalía.* 10, 54: *Aliud videndum est, cum duplex natura copulata ac declinatum bini fiant ordines, ut est Mars Martes, unde tum ratio analogiae debeat ordiri, utrum ab singulari re in multitudinem an contra.*

Varon trdi, da lahko govorimo o razmerju v pravilnem razmerju z drugim razmerjem (*proportio*), torej o analogiji samo, kadar lahko vzporedimo dve razmerji in sta tidve razmerji enaki. Da lahko vzporedimo dve razmerji, pa moramo imeti vsaj štiri stvari, ki jih primerjamo: Varon to imenuje četverna narava. Kakor denimo pri otrocih, kjer rečemo, da je mati hčerki kot oče sinu.

Tako si naprimer (10, 42) *amorem* in *amori* nista podobna, prav tako si nista podobna *dolorem* in *dolori*, ker gre za različni spol. So si pa vse štiri besede podobne (*similis*) *proportione* (po pravilnem razmerju z drugim razmerjem), ker je razmerje *amorem amori* podobno razmerju *dolorem dolori*.

Do sem so stvari jasne. Prevajalski problem pa nastane, ker je kar 16 pojavitev izraza *ratio* v neposredni bližini izraza *consuetudo* (raba).³ To nasprotje je najbolj utemeljeno na začetku desete knjige (10, 15-16), ko Varon govori o pregibanju v skladu z voljo (*declinatio voluntaria*) na eni strani in pregibanju v skladu z naravo (*declinatio naturalis*) na drugi strani. Varon poudari, da se pregibanje v skladu z voljo nanaša na rabo (*consuetudo*), pregibanje v skladu z naravo pa na *ratio*. Tu smo seveda v zadregi, kako prevesti *ratio* kot protipomenko izraza raba (*consuetudo*). Po smislu bi v takih primerih lahko *ratio* prevajali kot logični sistem, jezikovni sistem, podobnost besed, teorija, razum, logična teorija, logičnost.⁴ Vendar bi bilo

³ 8, 57: *Multa sunt item in hac specie in quibus potius consuetudinem sequimur quam rationem verborum.* 8, 79: */.../ dicendum est non esse in eo potius sequendam quam consuetudinem rationem.* 9, 2: *Sed ii qui in loquendo partim sequi iube<n>t nos consuetudinem partim rationem, non tam discrepant, quod consuetudo et analogia coniunctiores sunt inter se quam iei credunt.* 9, 6: *Ego populi consuetudinis non sum ut dominus, at ille meae est. ut rationi optemperare debet gubernator, gubernatori unusquisque in navi, sic populus rationi, nos singuli populo.* 9, 8: *Primum quod aiunt, qui bene loqui velint consuetudinem sequi oportere, non rationem similitudinum, quod, alterum si neglegat, sine offensione facere non possit, alterum si sequatur, quod sine reprehensione non sit futurum, e<r>ra<n>t, quod qui in loquendo consuetudinem qua oportet uti sequitur, <sequitur> non sine [ea] ratione.* 9, 13: */.../ despiciendi sunt qui potioem dicunt oportere esse consuetudinem ratione.* 9, 16: *Cum sint <in> consuetudine contra ratione<m> alia verba ita ut ea facile tolli possint, alia ut videantur esse fixa /.../* 9, 17: *Quas novas verbi declinationes ratione[s] introductas respuet forum, his boni poetae, maxime scenici, consuetudine subigere aures forum, his boni poetae, maxime scenici, consuetudine subigere aures populi debent, quod poetae multum possunt in hoc.* 9, 21: *His formis vocabulorum incontaminati<s> uti nol[li]ent quas docu<e>rit [o]ratio propter consuetudinem veterem?* 9, 35: *Nam si qua perperam declinavit verba consuetudo, ut ea aliter sine offensione multorum <efferru non possint>, hinc [o]rationem verborum praetermittendam ostendit loquendi ratio.* 10, 2: *Dicam de quattuor rebus, quae continent declinationes verborum: quid sit simile ac dissimile, quid ratio quam appellant λόγος, quid pro portione quod dicunt ἀνάλογος, quid consuetudo.* 10, 15: *De his duabus partibus voluntaria declinatio refertur ad consuetudinem, naturalis ad [o]rationem.*

⁴ Tako prevaja izraz *ratio* v primerih blizu *consuetudo* Kent 1951: conformity to the verbs, theory, reason, *ratio similitudinum* = theory of likenesses, logical theory, *ratio verborum* = the logic of speaking, *ratio loquendi* = the logic of words, relationship. Vse v istem prevodu!

tako prevajanje utemeljeno samo, ko bi nam uspelo dokazati, da Varon drugih osnovnih terminov (*consuetudo*, *similitudo*, *dissimilitudo*, *analogia*, *proportio*) ne rabi dosledno. Novejše ugotovitve o Varonovem stilu in strukturi njegovega dela (Taylor 1996: 103) pa odločno zavračajo namige o Varonovi nedoslednosti. Prevajanje po smislu zanika obstoj termina, zato sem prepričan, da Kent (1951) ravna napačno, ko se prevajalskemu problemu enostavno izogne in prevaja po smislu. Taki prevodi so sicer na videz pravilni in ne ovirajo našega razumevanja Varonove teorije, povsem pa porušijo vtis o njegovi terminološki doslednosti.

Pomen izraza *ratio* glede na protipomenko *consuetudo* (raba) ne more biti samo 'razmerje', saj slovenska beseda ni tako prožna kot latinski *ratio*. Zato smo dolžni najti prevodno rešitev, ki bo tudi v slovenščini ohranjala zavest o enotnem pojmu *ratio*, hkrati pa bo dovolj prožna, da bo zajela vse pomene, ki jih *ratio* v latinščini dopušča.

Če bi hoteli termin *ratio* prevajati z eno samo besedo, bi jo morali v slovenščini ustvariti sami (naprimer razmernost ali kaj podobnega). Zato sem se odločil, da naredim besedno zvezo, ki pa bo vselej vsebovala besedo razmerje. Protipomenka izrazu raba (*consuetudo*) bo zato 'občutek za razmerja (v jeziku)' (*ratio*).

2. KVINTILIJAN

Pri Kvintilijanu pa moramo ravnati drugače. Varonu je bilo mnogo važneje kot Kvintilijanu, da bralec ve, kaj avtor pojmuje pod terminom *ratio*. To je tudi razumljivo, saj se Varon ukvarja samo z jezikom, Kvintilijan pa se celo opravičuje, da je v svoje delo uvrstil tudi nekaj slovničnih razmišljanj. Poleg tega je Kvintilijan pisal priročnik, ki naj bi služil v šolske in ne strogo znanstvene namene. Kvintilijan je na nek način povzemal slovničarsko tradicijo tistega časa in verjetno pisal o stvareh, ki jih 'tako ali tako vsi vemo'. Zato si lahko pri prevajanju Kvintilijana dovolimo veliko več svobode, spet pa si ne smemo privoščiti, da bi prevajali samo po smislu (kakor nekateri prevajalci, ki prevajajo *ratio* pri Kvintilijanu na vse mogoče načine, tudi kot 'analogijo').

Pa izločimo najprej ta pomen ('analogija, pravilnost'). Imamo namreč štiri primere (od 13, kolikor jih je v celotnem poglavju 1, 6), kjer izraza *analogia* in *ratio* nikakor ne moreta biti sopomenki. Naj navedem samo najbolj očitnega⁵. V odlomku, ki govori analogiji (1, 6, 16)⁶ Kvintilijan

⁵ Na začetku šeste knjige (1, 6, 1) Kvintilijan reče, da zagotavlja *rationem* predvsem analogija, včasih tudi etimologija. Pojem *ratio* bo torej vseboval tako opazovanje pravilnosti v jeziku, kakor tudi včasih opazovanje etimologije. V nadaljevanju imamo primer *ratio analogiae* (1, 6, 12). Vendar pa Kvintilijan problema ne obravnava

pravi, da analogija ne sloni na *ratio* ampak na primeru (*exemplum*) in ni jezikovni zakon (*lex*) ampak upoštevanje [jezikovne rabe] (*observatio*). Iz odlomka ni vidno samo, da *ratio* ne more pomeniti isto kot analogija, ampak tudi to, da obstaja pomenska povezava med *ratio* in *lex* (jezikovni zakon). *Ratio* bi torej moral pomeniti nek dokončni sistem za razliko od jezika, ki ga moramo z vsemi napakami vred šele opazovati.

Imamo pa seveda tudi primere, kjer bi nas ob neupoštevanju terminološke rabe lahko zamikalo, da bi prevedli *ratio* kot 'analogija'. Spet ne bi trpelo naše razumevanje prevoda, je pa vprašanje, če bi iz prevoda lahko dobili vtis o tedanji slovnični terminologiji.⁷

Po vsem povedanem vidimo, da pri Kvintilijanu lahko interpretiramo besedo *ratio* na več načinov, nikakor pa je ne moremo prevesti s tako gotovostjo kakor pri Varonu. Verjetno tudi zato, ker so v Kvintilijanovem času vsi vedeli, 'za kaj gre'. Mi smo lahko v prevodne rešitve le bolj ali manj prepričani.

Sam sem prepričan, da je najbolj primeren način prevajanja besede *ratio*: 'sistem razmerij v jeziku', lahko pa bi ga prevajali tudi kot 'jezikovni zakon', 'notranja ureditev' in podobno. Z mojim predlogom na nek način sledimo tudi Varonovemu izročilu (čeprav Kvintilijan za Varona kot slovničarja ni hotel slišati). Nasprotno kot pri Varonu pa menim, da ne bo nič narobe, če bodo prevajalci besedo prevajali, kakor bo zahteval kontekst. Večina primerov rabe besede *ratio* (vseh primerov je 480) tako ali tako ni terminološka. *Ratio* v mnogih terminih pomeni celo 'način', 'spretnost' in podobno, naprimer *ratio scribendi* (1, 4, 3). Verjetno je najboljša rešitev, da

---

dovolj obsežno, da bi lahko iz tega primera sklepali enako kakor pri Varonu – da namreč obstaja še ena vrsta *ratio*, ne samo *ratio analogiae*.

Kvintilijan nam opiše obračun s tistimi, ki so mu očitali, da uporablja obliko *pepigi* (1, 6, 9-10). Čeprav so priznali, da so to obliko uporabljali tudi najboljši pisci, so mu očitali, da ni v skladu z *ratio*, ker bi morala imeti oblika *paciscor* perfekt *pactus sum*. Kvintilijan reče, da se ni skliceval samo na avtoriteto govornikov in zgodovinarjev, ampak tudi na analogijo: na Zakoniku XII. tabel je namreč odkril *ni ita pacunt*, iz česar lahko sklepamo na glagol *paco*, ki ima po analogiji s *cado cecidi*, pravilni perfekt *pepigi*.

V tem primeru *ratio* spet ne more biti analogija, je pa gotovo nek sistem pravil.

⁶ 1, 6, 16: *Itaque* (sc. *analogia*) *non ratione nititur sed exemplo, nec lex est loquendi sed observatio, ut ipsam analogiam nulla res alia fecerit quam consuetudo*.

⁷ Kvintilijan (1, 6, 4) govori o tem, na kakšen način dokazuje analogija negotovo z gotovim in opiše prvi način.

Enozložnice nimajo *ratio*: dve enozložnici, četudi podobni, namreč ne moreta imeti iste končnice. Tu bi lahko imel izraz *ratio* pomen 'analogija', lahko pa tudi 'razmerje'. Primer pa bi lahko prevajali kot: *med enozložnicami ne moremo iskati analogije* ali *med enozložnicami ne moremo iskati razmerij* (nasploh – ne samo podobnih razmerij). V naslednjem primeru (1, 6, 13), bi *ratio* lahko prevajali kot 'analogija' ali 'razmerje'. Kvintilijan o vzporednicah *aper*, *apri* ter *pater*, *patris*. Pravi, da se sklicujejo na vzporednici iz grščine, ki sta z latinskimi v 'razmerju' oz. 'analogiji'.

pri Kvintilijanu razumemo terminološko čim manj primerov, te pa potem prevajamo dosledno. Žal je pri Kvintilijanu primerov, ki bi bili temelj za resno obravnavo, tako malo, da bi lahko – če bi bilo treba – dokazali skoraj vse, kar bi hoteli.

LITERATURA

Kent, R. G. (pr.): Varro: *On the Latin Language: I-II*. (The Loeb Classical Library.) London – Cambridge – Massachusetts: William Heinemann Ltd. – Harvard University Press, 1951².

Lewandowski, Th.: *Linguistisches Wörterbuch: I-III*. Wiesbaden – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1994⁶.

Taylor, D. J.: *Style and Structure in Varro?*. (v: P. Swiggers – A. Wouters (ur.): *Ancient Grammar: Content and Context*.) Leuven – Paris: Peeters, 1996.

Viri so citirani po:

Latin Texts: CD ROM #5.3. The Packard Humanities Institute, 1991.

Naslov:

Kozma Ahačič

Podlubnik 153

SI-4220 Škofja Loka